

*Аманалиев У.О.*

**ХІХ-КЫЛЫМДЫН ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫНЫН ХХ - КЫЛЫМДЫН  
40-ЖЫЛДАР АРАЛЫГЫНДА КЫРГЫЗСТАНДАГЫ САЛЫК ТУТУМУНУН  
УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ**

*Аманалиев У.О.*

**ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ КЫРГЫЗСТАНА ВО ВТОРОЙ  
ПОЛОВИНЕ ХІХ И 40-х ГОДОВ ХХ ВЕКА**

*U.O. Amanaliev*

**LEGAL BASIS OF TAX SYSTEM OF KYRGYZSTAN IN THE SECOND HALF  
OF THE XIX AND 40-ies OF XX CENTURY**

УДК: 342-07/15

*Макалада салыктын пайда болуу тарыхын изилдөө менен анын коомдо өтө чоң орду бар экендигин белгиленген. Муну менен автордун баамында мамлекет менен салык эли шаркак бири-бирин толуктап тураарын аныктаган.*

*This article, along with historical research about the appearance of tax notes anot a greater role in society. The lllis connection, the author demonstrates the complementarity relationship between the stete and tax.*

Мамлекет менен салык төлөөчүлөрдүн ортосундагы макулдашуулар байыркы кылымдардан бери түзүлүп келе жаткан мыйзамдуу көрүнүш. Буга мисал катары, Англиянын 1215 жылдагы «Эркиндиктин улуу Хартиясы» мыйзамын алсак болот. Мында, салыктарды киргизүү падышачылыктын Жалпы кеңешинин макулдугу менен жүргүзүлгөн. Ал эми улуу философ, окумуштуу Фома Аквинский (1226-1274) салыкты «уруксаат берилген тоноочулуктун бир түрү» - деп белгилеген.

Европа өлкөлөрүндө акча жүгүртүү көлөмүнүн өсүшү менен салык тармагындагы илимдин өнүгүүсү байкалган. Салык тууралуу жалпы теориянын пайда болушу Европадагы мамлекеттүүлүктүн өнүгүшү менен тыгыз байланышта. XVI-XVII кылымдарда салык системасынын өнүгүшүнө Ф. Дэмэзон, У. Петти, аббат Тэрри сыяктуу экономистер зор салым кошушкан. Ошол мезгилде будардын арасынан салык алуу системасынын негиздөөчүсү катары белгилүү экономист Адам Смит (1723-1790) эсептелинген. А. Смит салык алуу идеялогиясын түп тамырынан бери өзгөртүп, аны «Элдердин байлыгы жөнүндө» деген эмгегинде: «салыктар, ким төлөсө ошолор үчүн, ал кулчулуктун эмес, эркиндиктин белгиси» деп баса белгилеген.

Салык теориясынын өнүгүүсү Россия мамлекетинде дагы куру калган эмес. Бул өлкөдө салык теориясынын негиздөөчүлөрү болуп Н. Тургенев жана И. Горелов сыяктуу окумуштууларды атасак болот. Алар салыктын жалпы теориясын гана иштеп чыкпастан монополиялык кирешени жана мамлекеттик кредит тууралуу негизги маселелерди козгошкон. Изилдөөлөр, салык чогултуунун түзүлүшүн

өзгөртүүгө алып келген. Жыйынтыгында, мамлекеттин негизги кирешелери болуп түз жана кыйыр салыктар аныктылынган. Түз салыктар катары, жан башынан алынган салыктар, помещиктердин өз дыйкандарынан акчалай же натура түрүндө алынган салыктар кирген.

Ал эми Кыргызстанда салык системасы байыркы мезгилдерде эле пайда болгон. Кыргызстандагы салык системалырынын өнүгүшү, пайда болуусу Кокон хандыгынын мезгилинде өзгөчө орунду ээлеген. Кокон хандыгы учурунда көчмөн кыргыз элине карата жайыттарга алынуучу салыктар, малга карата алынуучу салыктар жана башка ушул сыяктуу салыктардын түрлөрү колдонулуп келген.

Кыргызстанда XVIII кылымдын ортосунда салык алуунун негизин мамлекеттик бийликтин (Кокон хандыгынын) жерге болгон менчик укугу түзгөн. Рентанын натуралай түрдөгү бирден-бир формасы жанга карата алынуучу салык. Бул салык төлөөчүлөрдүн чарбалык иштеринен алынып турган. Салык төлөөчүлөрдүн катарына кедей-букаралар, ошондой эле жер менчигине ээлиги болбогон байманалар кирген. Салык салуунун объектиси жер жана жер тилкелеринде жайгаштырылган туракжайлар болгон. Салык төлөө тартиби жергиликтүү элдердин шарттарына жараша койулган, бирок жалпы шарты - түтүн башынан бир кой же бир кап буудай алынган. Салык төлөөнүн мезгили катары кадендардык жыл эсептелинген. Күздө оруу-жыйуу мезгили аяктаганда маналар жигиттери менен, айылдык төбөлдөрдүн жардамынын астында салыктарды чогултуп кетип турушкан.

Натуралдык түрдө салык алуунун дагы бир формасы сойуш деп аталган. Башкача айтканда көчмөн кыргыздардын башкаруучуга (султанга, маналка, ханга) жакын жайгашкан элдери согум катары ага бирден мал сойуп берип турган. Салыктын субъектиси маналардын жерлерин пайдаланган мал ээлери: кедейлер жана байлар болгон. Салыктын объектиси болуп жайыт жерлер эсептелинген. Төлөөнүн бирдиги катары жайыт жерлерде тойунган малдар аныкталынган.

Кокон бийлиги жергиликтүү кыргыз төбөлдөрүн өз тарабына тартуу максатында салык алууну мансап, даража чини катары ыйгарып келген. Мисалы, 1770-1800-жылдар аралыгында бийлик жүргүзүп келген кокон амири Нарбото бий кадыр-барктуу бир катар кыргыз феодалдарын өз тарабына тартуу үчүн, аларга белгилүү бир артыкчылыктарды, атап айтсак, салык артыкчылыктарын берген<sup>1</sup>.

Кокон хандыгы мезгилинде салык аймактары — серкеликтерге — бөлүнгөн, анда серкерлер салык жыйноочулар ролун аткарышкан. Жергиликтүү башкаруудагы администрациялык чөлкөмдөр — акимдиктер болгон. Чакан шаарларды бектер башкарган. Аксакалдар айыл-кыштактардын чарбалык турмушуна жетекчилик кылышкан. Кыргыз эли Кокон чиновниктерине негизинен үч түрдөгү салык: түндүк зекетин — бир түтүндөн бир кой, алал зекетин — 40 баш малдан бир жандык жана хараж — жер салыгын төлөшкөн. Андан тышкары кээде бир түтүндөн үч кой же бир дилде (алтын тыйын) аскер алымы алынган. Бара-бара салыктын саны ченемсиз өсө берген. Мүмкүн болгондун бардыгынан салык алышкан. Камыш, куурай, тикенек үчүн, арыктардан суу алгандыгы үчүн салык салынган. Аба үчүн гана салык алынган эмес.

Ушул мезгилдерде Кокон феодалдарын көчмөн жана жарым көчмөн кыргыз калкынан салык алуу объектисинин жаңы-жаңы түрлөрү киргизиле берген, ал эми кыргыз элинин мал жандыктары түгөнбөс кенчи катары кызыктырган.

Салык саясатындагы өзгөрүүлөр кыргыздардын орус падышачылыгына кирген мезгилде дагы өтө чоң мааниге ээ болгон. Тактап айтканда кыргыздар орус мамлекетине каратылгандан кийин адегенде Кокон хандыгына төлөгөн салыктар сыяктуу салыктарды төлөп турган. Кийинчерээк салык алуу жергиликтүү шарттарга жараша кайрадан иштелип чыккан.

1867 жылы «Семиречия жана Сырдарыя областарын башкаруу жөнүндөгү Жобонун» долбоору боюнча көчмөн кыргыз элине, анын ичинен мал чарбачылыгы менен кесип кылган кыргыздар түтүн башына 2 сом 75 тыйындан салык төлөөгө милдеттендирилген. Түтүн саны болуштар тарабынан аныкталган жана алар тууралуу маалыматты болуштардын курултайы өткөрүлгөн убакта орус падышачылыгынын жетекчилерине билдирип турган. Берилген маалыматтардын тактыгын жана болуштардын ошол убактагы бийлик органдарына берилгендигин болуш башчылары өзүлөрүнүн мөөрүн коюу жолу аркылуу билдиришкен. Салыктарды жыйноо, болуш өкүлдөрүн кызыктыруу үчүн курултайга кеткен чыгымдарды жабуу максатында алынган салыктын 10% аларга берүү жолдору аркылуу жүргүзүлгөн.

Салыктын объектиси катары үй эсептелинген. Ал эми ага төмөндөгүдөй белгилер кирген: чарбачылык, турак жай, үй-бүлө. Салыкты эсептөө үч жылга аныкталынган. Түтүн саны болуштардын

курултайларында такталып бекитилген. Жер мамлекеттики деп эсептелгендиктен жайылган койдун туягынан 3 тыйын, жылкыдан -30, төөдөн -50 тыйын салык алынган. 1882-ж. салыктын көлөмү өсүп, дүйнөлүк биринчи согуштун учурунда 15 сомго чейин көбөйгөн.

Отурукташкан калк салыктын эки түрүн төлөгөн. Эгин аянттарынан хараж салыгы алынып, бак-дарак, мөмө-жемиш тигилген, жашылча өстүрүлгөн жерлерге танаптык (танап-аянтты өлчөөнүн бирдиги) салык салынып турган. Хараж түшүмдүн 10 пайызына барабар болуп натуралай төлөнгөн. 1886-ж. танаптык салык салуу тартибине өзгөртүүлөр киргизилет. Бул боюнча танаптык салык оброк салыгы делип аталып, жердин иштетилген же иштетилбегенине карабастан айдоо аянттарынын бардыгынан салык алынган. Мындан падыша өкмөтү кыйла көп пайда таба баштаган. Падыша өкмөтүнүн алык-салык саясаты калктын турмушун оорлотуп, жакырлануусун ого бетер күчөткөн.

Падышачылык өкмөттүн салыгынан тышкары жергиликтүү бай-манаптар патриархалдык-феодалдык салтка ылайыктап карапайым букарадан мал жайгандыгы үчүн — чөп ооз, манаптарды сыйлоо үчүн-чыгым, мал жана эгин түрүндө — журтчулук, феодалдын тамак-ашы үчүн - союш, байдын жеринен мал айдап өткөндүгү үчүн -туяк пул, бай-манаптардын аш-тойлорун өткөрүш үчүн - кошумча ж. б. салыктын түрлөрүн чогултушкан.

Салык алуу болуштарга жана айылдык бышчыларга милдеттендирилген. Салык жыйноочулар адат укугунун ченемдерин колдонушкан. Адат укугунун ченемдери боюнча жер салыгын алуу гана процесстери жөнгө салынбастан, салык алуунун ыкмалары, алына турган салыктын санын эсептөө жана башка милдеттенмелер аныкталган.

XIX кылымдын 50-жылдарынын экинчи жарымында Түндүк Кыргызстандын Ысык-Көл аймагы боюнча салыктарды жыйноо мал башынын санына карата жүргүзүлгөн.

Мындан башка дагы салыктын үчүнчү түрү соодадан алынган **зьякат** салыгы. Мында товар баасынын кырктан бир бөлүгү зьякат салыгы катары алынган.

1886 жылы кабыл алынган «Түркстан крайын башкаруу жөнүндөгү Жобонун» негизинде отурукташтырылган жана көчмөн элдерден алынуучу салыктар кеңири түрдө жөнгө салынган. Отурукташтырылган калк жерди пайдаланууда жер тилкелерин колдонуу системасына өтө башташкан. Буларга орус падышачылыгы тарабынан жер тилкелерин бөлүүнүн, жерди пайдалануунун коомдогу кеңири тараган формасы колдонула баштаган. Ошону менен бирге 1886 жылы кабыл алынган «Түркстан крайын башкаруу жөнүндөгү Жобонун» негизинде жыйындарды жалпы коомчулук тарабынан биргелик-те төлөө ыкмалары киргизилген. Жобонун колдонулушу менен көчмөн элден төлөнүүчү салык 4 рублге чейин жогорулаган.

<sup>1</sup> Белек Солтоноев Кызыл кыргыз тарыхы, 2-к. - Б., 1993

XIX кылымдын экинчи жарымында падышачылык тарабынан салыктын мыйзамдаштырылган бир нече түрү киргизилген. Мындай салыктар белгилүү бир убакыттын аралыгында жыйналып алынышы керек болчу. Салыктарды жыйноо убактысын өткөрүп жиберүү салык төлөөчүлөр үчүн кыйынчылыкты туудурган. Себеби салыктарды жыйноо болуш башчыларына жүктөлгөндүктөн алар убагында төлөөнү талап кылышкан. Эгерде булар салыктарды белгиленген убакта жыйнап бере алышпаса падышачылык тарабынан аларды кыз-маттан алуу, мүлкүнөн ажыратуу сыяктуу чаралар колдонулган. Кызматтарын сактап калуу максатында болуштар тарабынан салык төлөөчүлөргө тоноо, талоо жана башка ушул сыяктуу чаралар колдонулуп келген.

Демек салык салуу боюнча Кыргызстандын калкы эки категорияга: көчмөн малчыларга жана отурукташтырылган дыйкандарга бөлүнгөн. Отуруктуу-жергиликтүү калк эки түрдөгү салык төлөгөн. Айдоо аянттары үчүн 1886-ж. чейин хараж төлөнгөн, ал эми жемиш бактары, огороддору, бакчачылык үчүн пайдаланылган жерлерге танаптык салык төлөнгөн. Хараж түшүмдүн 10% ын түзүп, натуралай түрүндө алынган, ал эми танаптык салыктардын чек өлчөмү жыл сайын өсүп, акчалай түрүндө төлөнгөн. Хараж салыгы айдоо аянтынан алынган иш жүзүндөгү киреше эмес, шарттуу түрдөгү кирешеден алынган. 1886-ж. тарта айдоо аянттары эмес, иштетилген иштетилбегендигине карабай айдоого жарактуу жерлердин бардыгына салык салынган. Мындай чаралар салыктын көбөйүшүн камсыз кылып келген.

Отуруктуу калк үчүн хараж сыяктуу эле 10% өлчөмүндө алынуучу салыкты киргизүүгө жерден алынуучу дүң киреше эске алынган, бирок эми аны эсептөө облустук башкаруучулар тарабынан аныкталган талаанын түшүмдүүлүгүнө жана базар бааларына жараша жүргүзүлгөн. Демек мындай аракеттер казына үчүн бардык жерде салыкты көбөйтүүнү камсыз кылган.

Көчмөн калкка салык салуунун негизги түрү түтүнгө салынган салык болгон. XIXк. 60-жж. орто ченинен тарта көчмөн кыргыздарга салык салына баштаган. Бул мезгилдө падышалык адегенде Түркстандын аскердик губернаторуна «...алым алуунун убагын жана ошондой эле аны чогултуу көлөмүн жана формасын ал үчүн ыңгайсыз учурда өз алдынча чечүүгө» уруксат берет. Бул указдын негизинде 1865-ж. башында генерал-майор М. Г. Черняев «кыргыздын ар бир түтүнүнөн бирден борук салык алууга буйрук кылат».

Падышачылык тарабынан алынуучу мындай салыктын түрлөрүнө төмөндөгүлөр эсептелинген:

1. Түтүн салыгы;
2. Жан салыгы;
3. Жигит кызматы;

Жогоруда көрсөтүлгөн салыктын бардык түрлөрү, кыргыз коомчулугунда адат укугунун ченемдери тарабынан санкцияланган милдеттенмелер.

Окумуштуу юрист Кожоналиев С. салыктарды, милдеттерди төмөндөгүдөй түргө бөлүп караган:

1. эмгек өтөө жана мүлктүк милдеттер: барымта, конок алуу, ашар, саан, күч алуу, союш алуу.
2. жер жыйындары: туяк пул, от май, орток.
3. бийлердин, аксакалдардын чечимдери боюнча бир жолу бериле турган салыктар жана айып пулдар: айып, кун, тартулоо.
4. падышачылык бийлик тарабынан бекитилген салыктар: түтүн салыгы, жан салыгы, жигит кызматы, токой чыгымы<sup>2</sup>.

XIX кылымдын аягында административдик түзүлүштү, сот системасын реформалоо менен бирге салык системасын жаңылоо, реформалоо жүргүзүлгөн. Башкача айтканда «Акмоло, Семипалата, Семиречия, Урал жана Тургай областарын башкаруу жөнүндөгү Жобонун» кабыл алынышы менен салык жыйноонун жаңы принциптери бекитилген.

Салык системасы тармагында жүргүзүлгөн мындай реформа 1917 жылдагы революцияга чейин улантайып келген.

1917 жылдагы Октябрь окуясы Россия империясында жана анын калониялык аймактарындагы саясий жана экономикалык кырдаалды өзгөрткөн. Бул мезгилдерде өлкөнүн бардык аймактарында анын ичинен Кыргызстанда жеке менчиктерди жок кылуу мамлекеттик системанын негизги максаты эле. Натыйжасында жерлер, жер кыртышы, суулар, токойлор улутташтырылган.

Октябрь революциясынан кийин 1918 жылдан 1921 жылга чейин мамлекетте оор экономикалык кырдаал түзүлүп, экономикада «аскер комунизми» деген түшүнүк пайда болгон. Башкача айтканда алынган түшүмдүн дыйкандарга жашоо үчүн зарыл болгон бөлүгүн калтырып Кызыл Армиянынын куралдуу отрядтарын кармоо максатында, мажбурлоо менен калган айыл чарба продукцияларын мамлекеттик бюджетке алып турган. Мындай салык саясаты 1921 жылга чейин созулган, ал эми дыйкандардын куралдуу көтөрүлүшүнөн кийин советтик бийлик жаңы экономикалык саясатка өтүүгө мажбур болгон. Бир катар токтомдордун, инструкциялардын кабыл алынуусу менен экономикадагы мындай саясат аныкталган, туруктуу айыл-чарба тармагындагы салыктарды киргизген.

Кыргызстанда 1922 жылдын май, июль айларында дан-өсүмдүктөрдөн, чөп-жем, эт, сүт жана башка айыл-чарба продукцияларынан алынуучу салыктардын өлчөмдөрү жарыяланган. Муну менен бирге пахта, кант кызылчасын өндүргөн дыйкандар салык төлөөдө жогорулатылган жеңилдиктерди алышкан.

Совет мезгилиндеги салык системалары 1930-1937 жылдарда мамлекеттик кредит атуу реформалар жүргүзүлгөндөн баштап өзүнүн маанисин жогото баштаган. Себеби, бул мезгилдерде СССРде элдик чарбачылыкты өнүктүрүү максатында экинчи беш

<sup>2</sup> Кожоналиев С. Обычное право кыргызов. – Бишкек, 2000. с.324.

жылдык жарыяланган. Мындай реформада мамлекеттик иш-каналардан алынуучу салык, айыл-чарба салыгы жана шаар калкынан алынуучу салыктардын түрлөрү аныкталынган.

Жыйынтыктап кетүүчү нерсе ар бир мезгилде коомдун өнүгүүсүнө жана мамлекеттин түзүлүшүнө карата бардык тармактарда анын ичинен салык системасында түрлүү реформалар, өзгөрүүлөр болуп келет.

Салык реформасы салык төлөөчүгө ылайыкталышы керек. Бул салык төлөөчү менен мамлекет ортосундагы ишеним жана кызматташууга негизделген мамилелерин кайра карап чыгууну талап кылат. Демек салык системасы жөнөкөй, жеңил жана түшүнүктүү болуп, жарандар ачык жана чын дилден иштеп, зарыл салыктарды өз ыктыяры менен төлөп тургудай болушу керек. Минтип тил табышпаган шартта жана коркутуп-үркүтүү менен салык топтоо

орун алган жерде көмүскө экономиканын үлүшү жогорулай берет.

#### Адабияттар:

1. Белек Солтоноев Кызыл кыргыз тарыхы, 2-к.-Б., 1993.
2. К.Исаев «Салык бийлигин кандай түшүнөбүз»// Кыргыз туусу. Тогуздун айынын 17си, 1991-ж. №241 (20042).
3. Кожоналиев С. Обычное право кыргызов. – Бишкек, 2000. с.324.
4. А. Муралиев «Жумуриятта салык салуу кызматынын орду жана мааниси»//Кыргыз туусу. Чын курандын 3-ү, 1991-ж. №80.
5. «СССРдин граждандарынан, чет өлкөлүк граждандардан жана граждандыгы жок адамдардан киреше салыгы жөнүндөгү Советтик Социалистик Республикалар Союзунун Законун»//Кыргыз туусу. Теке айынын бсы, 1991-жыл. №155-156 (19957).
6. Староверова О.В. Налоговое право: Учебное пособие для вузов/Под ред. Проф. М.М.Рассолова, проф. Н.М. Коршунова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – 413 с.

Рецензент: д.ю.н., профессор Арабаев Ч.И.